

Доц. др Слађана Видосављевић³⁴
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ТЕКСТУАЛНИ ИЗВОРИ ЗНАЊА У НАСТАВИ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Апстракт: Међу свим наставним средствима која посредују и помажу у остваривању васпитно-образовног програма евидентно место и даље заузимају текстуални извори знања. Данас је још увек тешко замислити учење и реализацију наставног процеса без уџбеника који се може одредити као књига у којој су на посебан начин према педагошким, психолошким, дидактичким и методичким начелима прерађена научна сазнања из неке области и усклађена узрсту ученика. Основна и најважнија функција уџбеника је да допринесе остваривању задатака наставе и циља васпитања, док је у наставном предмету природа и друштво неопходно да се он обликује тако да не усмерава ученике само на усвајање различитих информација већ и на могућност њиховог откривања. Колико савремено конципирани уџбеници наставе Природе и друштва воде ученика ка откривању нових сазнања постајући самим тим књига која учи учити, овим радом се настоји указати на то.

Кључне речи: извори знања, уџбеник, наставни програм, природа и друштво, ученици.

Увод

Развој образовне технологије несумњиво утиче на многобројне промене и модернизацију наставног процеса, али је чињеница да је уџбеник као обавезна и нормативна школска књига и даље у масовној употреби. Евидентно је да се међународни трендови у образовању померају од традиционалног приступа усредсређеног на наставника према приступу у чијем центру је ученик. Овакав модел учења захтева између осталог и модернизацију уџбеника којим би се успешно остварили крајњи исходи учења, тј. оно што што се од ученика очекује да зна, разуме, односно може да покаже након завршеног процеса учења. Један од најважнијих проблема у

³⁴ vidosladjja@hotmail.com

вези усвајања исхода учења управо лежи у чињеници недовољно квалитетних уџбеника, неупућености учитеља на који начин да користе уџбенике што свакако имлицира недовољном мотивацијом ученика за рад са уџбеником. Наравно, неопходно је у том погледу осмислити савремени уџбеник који мора бити интегрални део сваког наставног процеса и то пре свега континуираном и систематичном актуализацијом садржаја и модернизацијом како би тиме задовољио своју вишеструку функцију. На учитељима је да осигурају да постоји усаглашеност између метода подучавања, примени и васпитно-образовном деловању уџбеника, како би учење било засновано на интезивној интеракцији ученик-уџбеник, приступајући градиву на занимљивији и на увек нов начин усвајања знања. С обзиром на чињеницу да наставом Природе и друштва, ученици стичу знања која служе као основа за схватање многих појмова, појава и закона, њих треба оспособити да самостално стичу знања и вештине сходно њиховим индивидуалним могућностима. Основни услов за осигуравање квалитетног подучавања у школама су квалитетни уџбеници и остали текстуални извори који ученицима као такви служе и као снажно мотивационо средство.

Текстуална наставна средства

Независно од тога да ли се говори о наставно-радним уџбеницима или о многобројним текстуалним изворима знања, сви они својим изабраним садржајима, али и целокупном структуром и техничким уређењем дају допринос не само образовању, већ и васпитању (Марковић 1998, 121). У литератури се могу наћи различите дефиниције уџбеника. Као „динамичко радно наставно средство и посебан тип школске комплексне књиге, која непосредно суделује у живој интеракцијској комуникацији између ученика, наставника и наставних садржаја“ аутор Ничковић (1970, 7), дефинише уџбеник. Бавећи се проблематиком савременог уџбеника професор Чанковић (1982, 370), ово наставно средство сагледава као „педагошки документ са специфично изложеним наставним садржајима, али је он и израз достигнућа у другим, са педагогијом тангентним научним дисциплинама, па у себи носи и одређена остварења на техничком, културном и другим пољима“. У Педагошком лексикону (1996, 522), уџбеник се сматра „основном и обавезном школском књигом према важећем наставном плану и програму и дидактичко-методички и ликовно- графички прерађена за самостално учење“. Уџбеник као један од најраширенијих извора знања у школи се може најједноставније одредити „као књига у којој је на посебан начин према педагошким, психолошким, дидактичким и методичким начелима прерађена поједина научна сазнања и прилагођена узрасту ученика“ (Де Зан, 2001, 220).

Основна и најважнија функција уџбеника је у остваривању задатака наставе и циља васпитања а уједно и својеврсно наставно средство које је

највише „уткано“ у наставни програм. К. Д. Ушински је сматрао да је прерада научних система у педагошке, најважнији показатељ квалитета школских уџбеника и да су „научно и педагошко излагање науке две различите ствари“, где је педагошка прерада науке обавезан услов успешног и плодотворног образовања младих генерација (Зујев 1988, 54-55). Уџбеник садржи прерађене, трансформисане основе знања и обично прати садржај наставних планова и програма. До недавно, доминантан монопол над уџбеницима који је знатно сужавао могућност коришћења различитих извора, замењен је појавом многобројних издавачких кућа чиме се остварује могућност понуда разноврсних и квалитетних уџбеничких комплета што омогућава избор и широку лепезу комбинација истих.

Сваки уџбеник треба да задовољи стручно-научне и дидактичко-методичке критеријуме а то се успева правилно одабраним дидактичким деловима као што су: припрема за рад, питања, задаци, вежбе, графичка и илустративна решења, примери из живота и сл. што би ученика требало да подстакне на самостално истраживање. Реализација ових критеријума огледа се „у вештини да се ученицима изложи садржај конкретног предмета у лако усвојивом облику, занимљивом, разумљивом и блиском ученику, умногоме се испољава висок степен не само научне ерудиције аутора уџбеника већ и његовог талента популаризатора и педагога, као и вештина да „види предмет“ учениковим очима“ (Зујев, 1988, 55). Због тога нова функција савременог уџбеника треба да омогући остваривање следећих задатака:

- да изазива и негује сазнајну радозналост ученика;
- да формира позитиван став и пријатан емотиван однос према доживотном (само) образовању;
- да оспособљава ученике за учење учења садржаја одређеног наставног предмета или подручја;
- да позитивно усмерава развој навика и техника самосталног, тандемског и тимског рада;
- да изазива и подражава учење путем решавања проблема и открића;
- да ангажује ученике у мисаоној, критички промишљеној и креативној делатности;
- да подстиче, охрабрује и подражава осамостављивање ученика у образовном процесу (Илић, 1999, 165).

Уколико би се при изради уџбеника остварили наведени задаци, он би за разлику од других књига своју савременост исказао пре свега у вођењу ученика до откривања нових сазнања и престао би тиме да буде само „књига за учење“ преобративши се тако у „књигу која учи учити“ (Де Зан, 2001, 220). Због тога уџбеници и други методички текстуални извори треба да су под перманентном контролом педагога, дидактичара, методичара и да

њихово функционисање у настави представља подстицај за истраживање, проверавање и усавршавање теоријских достигнућа у циљу конципирања савременијих текстуалних наставних средстава.

Уџбеник у функцији наставе природе и друштва

Уџбеници *Свет око нас* за први и други разред и *Природа и друштво* за трећи и четврти су углавном конципирани као савремени радни уџбеници, што претпоставља активирање ученика помоћу различитих налога у процесу учења. Циљ је да се ученици поступно навикавају на активности без којих учење и долажење до знања нису могућа, поготову учење с разумевањем чији је резултат применљиво знање.

Оваква концепција радног уџбеника се може сматрати адекватним, с обзиром на узраст ученика за који је карактеристично да се постепено са спонтаног сазнавања прелази на намерно учење, као и то да је разноврсно дететово ангажовање добар ослонац за стицање и развој знања. У оквиру ових предмета многи издавачи су отишли корак даље тако што су развили уџбеничке комплете чиме су желели да изађу у сусрет потреби деце да се даље баве садржајима и проблемима у циљу бољег овладавања а који су обрађивани у уџбенику, а уједно, добија се и ослонац за самоевалуацију. Истовремено узимајући у обзир захтеве локалне средине и ниво предзнања својих ученика, учитељи бирају адекватне уџбенике за ове предмете. При томе би се морало водити рачуна о следећим захтевима:

- уџбеници треба да буду ослобођени стручних, материјалних грешака,
- ненаучности и произвољности (рецензенти-методичари и практичари);
- у уџбеницима не би требало да буде термилошко-појмовних нејасноћа, јер отежава усвајање знања и води вербализму;
- у уџбенику не би смело да се антропоцентрично посматра на свет;
- садржаји би требало да оквирно прате наставни програм као и да буде доста задатака за посматрање природе, извођење огледа, стварање проблемских ситуација, објашњење кључних речи и појмова, задатака за вежбање, као и задатака за напредније ученике (Грдинић, Бранковић, 2005, 246-247).

У обликовању уџбеника *Свет око нас* и *Природа и друштво*, чији се садржај гради из више научних дисциплина, у коме су инкорпорирани садржаји из области природних, тако и из области друштвено-хуманистичких наука одабраних према реформисаном Наставном плану и програму од стране Министарства просвете, неопходно је на одговарајући начин а примерно узрасту ученика, изложити и организовати те садржаје.

Садржај наставног предмета Природа и друштва због своје разноликости и динамичности би требао да задовољи одређене захтеве које уџбеник треба да поседује:

- да буде што интерактивнији (да упућује и на друге изворе сазнања);
- да буде што универзалнији (да дете увиди да постоје универзалне вредности заједничке за цео свет нпр. питање екологије и опстанка човека);
- да буде што личнији (да дете третира као део заједнице, али и као личност са личним идентитетом);
- да буде разноликији;
- да буде што толерантнији.

Задаци васпитања и образовања дати у оквиру природних и друштвених наука остварују се путем програмских садржаја предмета Свет око нас (I и II разред), односно предмета Природа и друштво (III и IV разред), захваљујући и спиралном курикулуму, где се у уџбеницима из разреда у разред продубљује, реинтерпретира, систематизује и постепено проширују системи природних и друштвених појмова у складу с развојним могућностима ученика, полазећи од простијег, лакшег, ближег ка сложенијим и тежим.

Илустрације које су интегрални део сваког савременог уџбеника од посебног су значаја за млађе разреде основне школе јер доприносе обогаћивању и разради текста, у функцији су очигледнијег и прегледнијег показивања својстава и појава у природи, што мотивише ученике за учење. У свим уџбеницима Свет око нас и Природе и друштва треба да су заступљене, јер значајно олакшавају усвајање предвиђених природних и друштвених садржаја. Добре илустрације имају велику улогу у ситуацијама када ученицима треба да се дочарају природне појаве и процеси који трају у времену и процесу. Међутим, не сме се допустити да се у приказивању садржаја из природних наука у већој мери ослања на анализирање понуђених илустрација, тиме се свакако доприноси развијању способности понашања ученика, али не доприноси битније подстицају њихове радозналости и развијању интересовању за природне појаве.

Због тога је веома битно одабрати онај уџбеник који ће пружити ученицима највише могућности за савлађивање градива које ће бити примењиво у свакодневном животу. Неоспорно да активу учитеља припада примарна улога у одабиру адекватног уџбеничког комплета, па самим тим и већа одговорност. Уџбенике који обрађују садржаје из природних и друштвених наука не пишу увек компетентни стручњаци за те науке. Због те нестручности дешава се да неки се појмови погрешно интерпретирају и самим тим као такви од стране ученика усвоје. Професионалност и стручност

учитеља несумњиво ту долази до изражаја, али се мора инсистирати на ауторе који ће добро познавати дату проблематику и тиме градиво лакше и разумљивије приближити ученицима. Уколико ученици, поготово млађег школског узраста, усвоје погрешне појмове уопште, онда је њих касније веома тешко исправити јер готово је боље не рећи ништа, него на почетку рећи погрешно.

С обзиром на то да је у млађим разредима изражено памћење података, важно је да се у уџбенику нађе апаратура која ће ученика усмеравати да вербалне исказе повезује са раније стеченим знањима и искуствима. Један од важних сегмената сваког уџбеника, па самим тим и ових, је узајамно повезивање појмова, формирање мреже знања, јер неповезани појмови су само изолована острвца знања која се тешко разумеју и лако заборављају. Истовремено откривање сличног у различитоме представља срце процеса, јер само описивање феномена је први корак, али без другог корака који води ка трагању за сличним у различитим нема научног мишљења. Нажалост, већина уџбеника не уважава ово правило, јер и у самом наставном програму има премало указивања на овакве облике повезивања.

Циљ предмета Свет око нас у првом разреду јесте да деца упознају своје окружење и развијају способност за одговоран живот у њему. Исходи који показују степен усвојености програма усмерени су на елементарна знања о средини, разликовање живе од неживе природе, именовање биљака и животиња у својој непосредној околини, на упознавање карактеристика људске делатности. Циљеви и задаци предмета Свет око нас у другом разреду јесте подстицање дечијих интересовања, питања, идеја и одговора у вези са појавама и ситуацијама у окружењу у складу са њиховим когнитивно развијеним способностима. Исходи који ће се остварити по завршетку другог разреда усмерена су на проширење и продубљивање знања о различитим занимањима људи из непосредног окружења, да разликују сеоска и градска насеља, да зна да се сналази у свом насељу и околини, да зна шта чини околину, као и на изграђивање индивидуалних способности потребних одржању.

Због тога задаци у уџбеницима се морају тако формулисати да не траже од ученика само фактографска знања, већ да нуде могућност и за примену тих знања у свакодневним животним ситуацијама. Предмет Природа и друштво у трећем разреду пружа проширена знања о природи и друштву, развија радозналост, интересовања и способност за активно упознавање окружења; способност запажања основних својстава објекта, појава и процеса у окружењу и уочавање њихове повезаности; оспособљавање за сналажење у простору и времену; развијање одговорног односа према себи, окружењу и културном наслеђу. Садржаји програма предмета Природа и друштво у четвртном разреду структуриран је у пет тематских целина усмерених на реализацију постављених циљева и задатака. Програм обухвата као и у предходним разредима однос природа-човек-

друштво (моја домовина део света, сусрет с природом, истражујемо природне појаве, рад енергија, производња и потрошња).

Са педагошког и дидактичко-методичког аспекта посматрано, предвиђене наставне програме требало би да у потпуности прате садржаји уџбеника, јер тако и могу остварити своју пуну афирмацију у наставној пракси, супротно, губе свој смисао и значај. Треба истаћи да уџбеници не смеју да се односе само на „усредсређеног ученика“ већ они морају бити тако концепирани да дозвољавају диференцирање, индивидуални приступ, који остварују услове за развитак способности, склоности и интересе код сваког ученика. Методика наставе природе и друштва управо и упућује на концепцију израде, структуру, обликовање и практичну примењивост како уџбеника, тако и остале текстуалне методичке изворе јер су они у наставном процесу још увек битна основа за успешан рад. Настава природе и друштва као процес подразумева активну интеграцију ученика и остварује се методом „укључи ме“ којом ученици могу више научити јер активно учествују у процесу учења. Оваквим приступом учења до изражаја долази креативност и самосталност ученика. Због тога сви наведени аспекти уџбеника веома су важни предуслови успешне реализације циљева и задатака образовања како би се потенцијал овог наставног предмета што боље искористио.

Општи облици школске организације активности ученика су, пре свега, колективни, групни, рад у паровима, индивидуални вид активност, при чему школски разред иступа као јединствени тим уједињен општим циљем овладавања садржајем образовања уносећи лични допринос у његово постизање, где се сваки ученик развија уз помоћ других као стваралачка индивидуалност (Вербацкиј, Јермакова, 2006, 664). Могућност да се оствари оваква наставна ситуација, развијајући такву образовну средину која ће стимулисати свестрани развој ученика може се и те како спровести у оквиру наставе Природе и друштва, пре свега због специфичности којим се одликује њен програм, при чему квалитетност уџбеника долази до изражаја. Због тога савремено структурирани уџбеник треба да изађе у сусрет потребама и аспирацијама ученика, како би се обезбедила њихова мотивација за рад са уџбеником.

Деца у току истраживања и учења наилазе на различите проблемске ситуације, при чему је важно сазнање како они размишљају о тим проблемима. Учитељ при томе учи заједно са децом, користи подстицајна питања као пут до бољег разумевања ученика, утврђује њихов ниво знања, користећи их као смернице за даљи рад. При томе је веома важно и документовати сва њихова запажања и мерења кроз различите плакате, цртеже, фотографије, како би их могли сами користити и тиме имали увид у своје знање. У складу са овим је и оправдано гледиште Дјуа који указује да је „свако мишљење истраживање, а свако истраживање лично постигнуће онога

ко га спроводи, чак и онда када је оно што се тражи већ познато одраслима“ (Ђорђевић, 1990, 237).

Подстицај мотивације за природне и друштвене садржаје први је корак у постизању образовних и васпитних циљева, јер како каже Јенсен, Е. (2003, 192), „да бисте у ученику постигли стање мотивације, пробудите им знатижељу, понудите им изазовне активности и створите очекивања или чак збрку. Када је ученик мотивисан, спреман је да прими податке или информације које ће, када се повежу с другим релевантним асоцијацијама, створити значење и обликовати оно што се зове учење“. Према аутору Андевски, М. (2002, 63) „ученици имају у себи самима машту, фантазију и интуицију да постављају питања о повезаностима, условљеностима и међусобним релацијама и радије они трагају за смислом, него што желе да га произведу”.

Циљеви наставе Природе и друштва су дакле осим квалитетног образовања и усвајања трајног знања, развијање способности ученика за активно коришћење стеченог знања, а то је могуће само ако је оно последица властитог опажања и размишљања, због чега учење мора имати карактер проналажења и откривања. Због тога, како каже Милат, Ј. (2005, 43), „сврха школовања није стицање знања, вештина, навика, ставова, интереса...ради њих самих, него ради развијања-стицања способности њихово практично коришћење, јер још се нико и никада није и неће оспособити за практично извођење било којег конкретног рада само на основу знања, већ само на основи конкретног рада“. Стога примарни задатак модерне наставе јесте стицање базичних знања која су трајна и употребљива и изван школе, јер треба учити за живот а не за школу (*Vitae, non scholae discimus*). У том погледу и треба да се концепција израде уџбеника усмери како би и даље његово функционисање у настави било подстицајно за истраживање, проверавање и усавршавање теоријских достигнућа (Францишковић 2009, 48).

Закључна разматрања

Настава и учење представљају сложен систем стицања знања који се одвија у више фаза и у чијем функционисању учествује више различитих чинилаца. Некадашња дидактичка апаратура дуго времена имала је репродуктивни карактер, због чега није у довољној мери подстицала ученичку активност и то се временом настојало изменити. Потреба за променама традиционалне наставе произилази и из потребе да се битно мења улога ученика, према активном стицању знања, док је улога учитеља усмерена према организовању, усмеравању, праћењу и вредновању њиховог рада. Данас савремена школа све више афирмише продуктивно знање засновано на перцепцији ученика и у томе значајну улогу имају текстуална наставна средства која им између осталог пружају могућност да интеракцијски искажу шта знају и могу. Коришћење уџбеника представља

активан процес где он својом структуром и начином презентирања мотивише ученика да самостално истражује, решава проблеме, закључује, ствара ново. Дакле, основна функција уџбеника није у томе да само пружи одређена обавештења и информације, већ пре свега да буде медијатор који посредује у комуникацији између ученика и наставних садржаја (Вученов 1988, 124).

Садржаје у оквиру наставе Природе и друштва треба стално иновирати и актуелизовати у складу са новим научним сазнањима из домена природних и друштвених наука, као и новонасталим значајним променама у локалном и глобалном окружењу. Неоспорна је и чињеница да се у модерној школи од учитеља не очекује само да успешно реализује наставне садржаје већ и да ствара одговарајуће услове како би ученицима омогућио да разноврсним путевима долазе до формирања појмова и сопствених схватања о свом природном и друштвеном окружењу. Да би школе постале организације за учење потребно је да учитељи поседују вештине и мотивацију да постану активни у стварању професионалног знања, истраживања и развоја. Само таквом активношћу може се постићи квалитет и успешност којим ће они тежити да ослободе потенцијалне способности својих ученика. Дакле, учитељ је тај који треба да обезбеди добре и адекватне услове за успешан рад. У том циљу увек ће одабрати радни уџбеник обликован тако да не усмерава ученике само на усвајање различитих информација, већ да их упућује на даље тражење информација, учећи их откривањем и разумевањем света око себе и себе на различите начине, али да сваки од ових начина поседује своје значење и вредност за живот.

Литература

- Андевски, М (2002): О недоследности еколошког образовања, *Педагошка стварност* 9-10, Нови Сад.
- Вербацкиј, А.А., Јермакова, О.Б. (2009): Школа контексног образовања као Модел реализације компетентностног прилаза у општем образовању, *Педагошка стварност* 5-6, Нови Сад.
- Вученов, Н. (1988). *Кораци ка савременој настави, учењу и уџбенику*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Грдинић, Б., Бранковић, Н. (2005). *Методика познавања природе и света око нас у наставној пракси*, Култура, Бачки Петровац.
- De Zan, I. (2001): *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb.
- Ђорђевић, Ј. (1990): *Интелектуално васпитање и савремена школа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Сарајево.
- Зујев, Д. Д. (1988): *Школски уџбеник*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

- Илић, М. (1999): Нове функције, задаци и варијанте савременог уџбеника, *Вредности савременог уџбеника*, Бања Лука.
- Jensen, E. (2003): *Super nastava-nastavne strategije za kvalitetnu školu*, Eduka, Zagreb.
- Марковић, Ж. (1998): *Књига за сваког наставника*, “Љубостиња”, Трстеник.
- Milat, J. (2005): *Pedagogija-teorija osposobljavanja, Školska knjiga*, Zagreb.
- Ничковић, Р. (1970): Теоријско-методолошки аспект стварања, процењивања и Усавршавања уџбеничке литературе, *Савремени уџбеник и проблеми рада на њему*, Завод за уџбеник и наставна средства, Београд.
- Педагошки лексикон*, (1996): Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Францишковић, Д. (2009): Књижевни текст и методичка обликовање читанке, у Зборнику: *Будућност образовања учитеља*, Учитељски факултет на мађарском факултету у Суботици, Суботица.
- Чановић, С. (1982): Савремени уџбеник у функцији оспособљавања за самостални рад и самоучење у настави, *Уџбеник као предмет научних истраживања*, к.5, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Sladjana Vidosavljevic, Ph.D.

Teacher Trainer Faculty in Prizren – Leposavic

TEXTUAL SOURCES OF KNOWLEDGE IN TEACHING OF SCIENCES AND SOCIAL STUDIES

Summary: *Among all the items that mediate and assist in the realization of educational programs evidently still take place textual knowledge sources. Today it is still hard to imagine learning and realization of teaching without textbooks, which can be defined as a book in which scientific knowledge of a certain area is being adapted according to the educational, psychological, didactic and methodological principles as well as the age of students. The main and most important function of textbooks is to contribute to achieving the tasks and goals of teaching, while the subject matter of sciences and society needs to be shaped so that it does not only guide the students to adopt different information but also to create the possibility of expressing themselves. This paper points out to what extent modern textbooks designed for sciences and social studies lead students to discover new knowledge by becoming an adequate book for studying.*

Key words: knowledge sources, textbook, curriculum, science and society, students.